

Jolanta Niklewska

Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794-1920 : wystawa w Muzeum Niepodległości czynna od listopada 2000 do marca 2001 roku

---

Niepodległość i Pamięć 9/1 (18), 241-252

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Niklewska

Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920

**Wystawa w Muzeum Niepodległości
czynna od listopada 2000 do marca 2001 roku**

Do początku lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku Mazowsze wraz ze swą stolicą Warszawą pozostawało w historycznych, ukształtowanych jeszcze w XVI wieku granicach z podziałem na trzy województwa: płockie, rawskie i mazowieckie. Drugi rozbiór Polski, który nastąpił w 1793 roku, przyniósł zmianę przynależności państwowej znacznej części województw płockiego i rawskiego, które to ziemie przypadły Prusom. W następnych dziesięcioleciach pod wpływem burzliwych wydarzeń politycznych podział administracyjny Mazowsza uległ dalszym zmianom, a poszczególne terytoria dostawały się pod zabór rosyjski, pruski lub austriacki. Głównym jednak przeciwnikiem była Rosja, pod której zaborem pozostało Mazowsze przez ponad sto lat, w latach 1813–1915. Toteż większość akcji niepodległościowych kierowanych z Warszawy i Mazowsza wymierzona była przeciwko imperium carów, a mianowicie: Insurekcja Kościuszkowska 1794, Powstanie Listopadowe 1830–1831, Powstanie Styczniowe 1863–1864, spiski i partyzantka lat trzydziestych, czterdziestych, pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku, rewolucja 1904–1908, wreszcie wysiłek wojenny w obronie niedawno odzyskanej niepodległości w 1920 roku. Walczyło Mazowsze też przeciwko Prusakom (marsz zbuntowanej brygady Antoniego Madalińskiego z Ostrołęki do granicy prusko-austriackiej wiosną 1794 roku, udział społeczeństwa mazowieckiego w organizowaniu Księstwa Warszawskiego w latach 1806–1807, rozbijanie Niemców w 1918 roku), a także przeciwko Austriakom w kampanii 1809 roku.

Tak bogatą przeszłością kombatancką nie mógł się poszczycić w 20-leciu międzywojennym żaden polski region. Ruch spiskowy, który był udziałem społeczeństwa wszystkich trzech zaborów, tu na Mazowszu był szczególnie intensywny, a naturalnym finałem wszystkich sprzysiężeń i konspiracji były wybuchy zbrojne w postaci bądź działań wojennych z uży-

ciem regularnego wojska, bądź o charakterze partyzanckim na większą lub mniejszą skalę. Na przełomie XIX i XX wieku pojawiła się nowa forma walki: strajk i bojkot, choć nie brakowało i akcji zbrojnych prowadzonych przez organizacje bojowe partii politycznych działających w Królestwie Polskim, a szczególnie widoczna była działalność Organizacji Bojowej Polskiej Partii Socjalistycznej. Spowodowane klęską okresy apatii i pogodzenia się z losem nie trwały nigdy dłużej niż 20 lat.

Centrum zaś ruchu niepodległościowego była Warszawa. Stąd wychodziły inicjatywy przemawiane następnie przez ośrodki prowincjonalne, stąd płynęły dyrektywy, tu miały swoją siedzibę władze powstańcze. Upadek militarny Warszawy i jej kapitulacja powodowały zaprzestanie akcji zbrojnej w terenie.

Wystawa w Muzeum Niepodległości, której komisarzem i autorką scenariusza była Jolanta Niklewska, autorką projektu plastycznego Alicja Ilgiewicz, nie pretendowała do pełnego przedstawienia tak obszernego tematu. Osią wystawy była natomiast prezentacja wybranych dzieł malarstwa, grafiki, archiwaliów, fotografii oraz pamiątek historycznych ilustrujących wydarzenia z przeszłości, bądź związanych z ludźmi — uczestnikami tych wydarzeń. Obok dominujących na wystawie obiektów pochodzących ze zbiorów Muzeum Niepodległości zaprezentowano również wybrane eksponaty pozostające własnością muzeów będących współorganizatorami wystawy: Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Muzeum Mazowieckiego w Płocku, a także płockiego Muzeum Diecezjalnego.

Ekspozycja otrzymała układ chronologiczny. W ramach tego układu utworzono działy prezentujące ważne wydarzenia historyczne w dziejach Mazowsza, a związane z ruchem niepodległościowym.

I. Powstanie kościuszkowskie 1794

Konfederacja targowicka zniweczyła reformy Sejmu Wielkiego i umożliwiła drugi rozbiór Rzeczypospolitej. Nowy podział administracyjny ustalony na Sejmie Grodzieńskim pozbawił Koronę części Mazowsza i przekazał je we władanie Prusom. Zarządzono redukcję armii polskiej, a zdymisjonowani żołnierze i oficerowie pozostali bez środków do życia, stanowiąc element niezadowolony i łatwo zapalny. Ta życiowa katastrofa zawiśła też nad głowami żołnierzy brygady Antoniego Madalińskiego, stacjonującej nad Bugiem i Narwią. Sam dowódca, a i wielu jego podkomendnych pozostawało zresztą w żywych kontaktach z członkami przysiężenia skierowanego przeciw rządowi targowickim, które powstało na wiosnę 1793 roku w Warszawie i Dreźnie. Wobec groźby redukcji swej brygady Madaliński zdecydował się na wypowiedzenie posłuszeństwa dowództwu i 12 marca 1794 roku wymaszerował w stronę granicy prusko-austriackiej, rozpędzając po drodze Prusaków. 19 marca stanął w Sochaczewie, a następnie przez Rawę skierował się w kieleckie i krakowskie. Gdy 24 marca na Rynku w Krakowie Tadeusz Kościuszko złożył przysięgę narodowi, powstanie przeciw zaborcom stało się faktem. Nie należy jednak zapominać, że rozpoczęło się ono na północno-wschodnim Mazowszu.

Od początku powstania kluczowym miejscem strategicznym pozostawała Warszawa, gdzie koncentrował się przemysł zbrojeniowy i leżał węzeł komunikacyjny Rzeczypospolitej. Wprawdzie próba Kościuszki przedarcia się do miasta nie powiodła się, dostało się ono

jednak w ręce powstańców dzięki insurekcji, która nastąpiła w dniach 17 i 18 kwietnia pod wodzą szewca warszawskiego Jana Kilińskiego. Tu znalazła wkrótce siedzibę Komisja Porządkowa Księstwa Mazowieckiego, stanowiąca władzę zwierzchnią nad komisjami ziem mazowieckich: czerską, warszawską, nurską, liwską, wizką, różańską, łomżyńską. Tu działały władze powstańcze: Rada Zastępcza Tymczasowa i Rada Najwyższa Narodowa. Ważna funkcja prezydenta miasta przypadła Ignacemu Wyszogocie-Zakrzewskiemu.

Ziemia warszawska była głównym źródłem rekruta do wojska regularnego, wystawiła też liczne pospolite ruszenie. Podstawą uzbrojenia były kosy i piki produkowane głównie w Warszawie, ale też i w prowincjonalnych kuźniach. Do Warszawy ewakuowano ponadto manufaktury karabinów z Końskich i Kozienic. Rozpoczęły pracę warsztaty naprawcze broni palnej. Zdołano też uruchomić ludwisarnię produkującą działa.

Wprawdzie militarne rozstrzygnięcia dokonały się w bitwach poza granicami Mazowsza, istotne walki toczyły się też i na Mazowszu wschodnim nad Narwią, Pisą i Bugiem. Toczyły się boje i na przedpolu Warszawy, którą czekało prawie dwumiesięczne oblężenie wojsk pruskich i rosyjskich. Udział ludności w obronie miasta był znaczny. Obowiązkowi służby wojskowej podlegali wówczas wszyscy mężczyźni od 15 do 50 lat.

Mazowsze ponadto było głównym terenem aprowizacyjnym dla wojsk zgromadzonych pod Warszawą i dla jej ludności. Szczególne zasługi w organizacji zaopatrzenia położył prezydent Zakrzewski, który zatrzymał wywóz zboża za granicę i wydał zarządzenie o obowiązku dostarczania żywności przez okoliczne dwory.

Stolica Mazowsza stała się świadkiem ostatecznej klęski powstania, jaką był szturm i rzeź Pragi 4 września. Tu wśród innych obrońców poległ też młody generał i poeta Jakub Jasiński. Miasto skapitulowało, a nazajutrz wkroczyły wojska rosyjskie z gen. Suworowem na czele.

Ekspozyty zgromadzone w tej części wystawy, to przede wszystkim portrety olejne i graficzne przywódców wojskowych i cywilnych powstania, sceny batalistyczne, a także XVIII-wieczna broń charakterystyczna dla uzbrojenia powstańców: kosy, piki, broń palna. Znalazła się też i pamiątka insurekcji warszawskiej w postaci tarczy zegara z klasztoru kapucynów, ze zbiorów Muzeum Mazowieckiego, według tradycji przestrzelonej kulą z broni palnej w czasie walk na ul. Miodowej.

II. Księstwo Warszawskie 1807–1813

Zwycięstwa cesarza Francuzów Napoleona nad armią pruską w drugiej połowie 1806 roku rozbudziły nadzieje Polaków na ostateczne rozgromienie zaborców i odbudowanie państwa polskiego. W początkach listopada wyzwolona została Wielkopolska i armia francuska wkroczyła na ziemię mazowiecką. Tu spotkała się z przeciwdziałaniem armii rosyjskiej, która również wkroczyła w granice Mazowsza, zamierzając zatrzymać Francuzów na linii Wisły. Do pierwszego starcia doszło 18 listopada pod Łowiczem, po którym Rosjanie zostali odepchnięci na wschód, a pierwsze oddziały korpusu marszałka Davouta wkroczyły do Warszawy już 27 listopada. O ile opanowanie lewobrzeżnego Mazowsza odbyło się niemal bez walki, zdobycie Mazowsza prawobrzeżnego między Wisłą a Narwią dokonało się w ciężkich walkach, a decydujące okazały się dwie bitwy rozegrane pod Pułtuskim i pod Gołyminem 26 grudnia.

Mazowsze w tym czasie służyło Napoleonowi przede wszystkim jako źródło aprowizacji i poboru rekruta, przy czym Francuzi oczekiwani jako wyzwoliciele zachowywali się na Mazowszu jak w kraju podbitym, dokonując bezwzględnych rekwizycji i zwykłych rabunków w i tak już wyniszczonym wojną kraju. Mimo to 24 grudnia zebrało się w Łowiczu szlacheckie pospolite ruszenie, które dało 4000 żołnierzy, wcielonych następnie do wojsk regularnych. Pełne entuzjazmu były też krajowe elity cywilne i wojskowe, które angażowały się w akcję likwidowania resztek administracji pruskiej i niesienie pomocy Francuzom.

Na mocy pokoju w Tylży podpisanego 7 lipca 1807 roku Mazowsze, pozostające dotychczas pod władzą pruską, zostało włączone do Księstwa Warszawskiego, buforowego państwa sprzymierzonego z Francją. Resort wojny i naczelne dowództwo nad armią Księstwa objął książę Józef Poniatowski, bratanek ostatniego króla i uczestnik kampanii 1792 roku. Dokonano nowego, wzorowanego na francuskim, podziału kraju na departamenty: płocki, warszawski, łomżyński i siedlecki.

Młodzi mazowszanie masowo zaciągali się do polskiego wojska pod wodzą księcia Józefa. Pod jego dowództwem armia Księstwa odbyła zwycięską kampanię przeciw Austrii w 1809 roku, w wyniku której przyłączone zostało Mazowsze południowe między Wisłą a rzeką Liwiec, a pozostające dotychczas pod zaborem austriackim. Wstępowano i do elitarnych polskich pułków gwardii cesarskiej, które u boku Napoleona walczyły na wszystkich frontach wojny europejskiej. Klęska cesarza Francuzów w 1813 roku w Rosji przypieczętowała los Mazowsza, które na wiele lat dostało się pod zabór rosyjski.

Ekspozyty, tworzące tę część wystawy, to głównie malarstwo i grafika: portrety władz wojskowych i cywilnych Księstwa Warszawskiego, których użytyło Muzeum Diecezjalne w Płocku, oraz sceny historyczne, m.in. batalistyczne. Szczególnie cenną pamiątkę stanowił obraz olejny Jana Chelmińskiego, ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego przedstawiający żołnierzy 7 pułku ułanów wystawionego kosztem departamentów łomżyńskiego i płockiego. Znalazła się też broń z początku XIX wieku, fragmenty umundurowania, a także dokumenty, m.in. rękopis gen. Jana Henryka Dąbrowskiego.

III. Spiski lat dwudziestych XIX wieku

W miejsce zlikwidowanego w 1815 roku na mocy traktatu wiedeńskiego Księstwa Warszawskiego powstało autonomiczne, konstytucyjne Królestwo Polskie, związane z Rosją osobą króla, którym został car rosyjski Aleksander I. Nowy król polski mianował namiestnikiem w Warszawie swego brata, księcia Konstantego. Ten wkrótce dał się poznać jako psychopatyczny satrapa, którego jedyną pasją było wojsko i musztra, a obraźliwe traktowanie podkomendnych codziennym zwyczajem. Lekcewał ponadto konstytucję Królestwa, skądinąd liberalną i postępową, jak na ówczesne czasy, łamiąc swobodę prasy i uniemożliwiając wypowiedanie opinii. Toteż narastało niezadowolenie z rządów rosyjskich wśród warszawskich elit intelektualnych oraz w korpusie oficerskim, poniżanym i odsuwającym od awansów przez naczelnego wodza.

Ruch spiskowy koncentrował się głównie w Warszawie. W 1819 roku m.in. powstało tajne Wolnomularstwo Narodowe o strukturze masonskiej, założone przez mjr. Waleriana Łukasńskiego, sędziego Kazimierza Machnickiego i adwokata Jakuba Szredera. Obok silnego

ośrodka warszawskiego istniały też loże w Płocku, Łomży i Pułtusku. Związek Wolnomularstwa Narodowego został rozwiązany w 1820 roku, a na jego miejsce powołane w 1821 roku Narodowe Towarzystwo Patriotyczne o charakterze niepodległościowym. Pierwsze aresztowania wśród jego członków nastąpiły już w 1822 roku, ostateczne rozbitcie — w 1826 roku.

Ekspozycja w tej części poświęcona była głównie postaci mjr. Waleriana Łukasińskiego, którego portrety graficzne przedstawiały skutego kajdanami i eskortowanego do twierdzy. Znalazł się też interesujący artystycznie olejny portret konny jego antagonisty — księcia Konstantego za zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Uzupełnieniem były przykłady broni z lat dwudziestych XIX wieku oraz elementy umundurowania wojska Królestwa Polskiego.

IV. Powstanie listopadowe 1830–1831

W 1826 roku odbył się w Warszawie Sąd Sejmowy nad członkami Towarzystwa Patriotycznego, oskarżonymi o zdradę stanu. Jego werdykt uniewinnił podsądnych, co stanowiło jawną aprobatę dla działań niepodległościowych. Toteż już w kilka miesięcy po jego ogłoszeniu instruktor w warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty, podporucznik Piotr Wysocki założył nowe sprzysiężenie, którego celem było wywołanie powstania zbrojnego przeciw Rosji. Do wybuchu doszło w nocy z 29 na 30 listopada 1830 roku. Grupki spiskowców poderwały do akcji ludność Warszawy i z jej pomocą opanowały Arsenał. Pod wpływem tych wydarzeń garnizon rosyjski opuścił Warszawę, a Sejm Królestwa ogłosił detronizację Mikołaja I jako króla polskiego.

Więści o tych wydarzeniach szybko dotarły na prowincję. W miastach zaczęły powstawać ośrodki władzy powstańczej, które przeprowadzały pobór do Gwardii Ruchomej i Straży Bezpieczeństwa. Mazowsze przygotowywało się do wojny, w której znów miało odegrać główną rolę jako źródło zaopatrzenia w żywność i rekruta.

Ofensywa wojsk rosyjskich rozpoczęła się 5 lutego 1831 roku. Pierwsze korpusy przeszły granicę Królestwa, przekroczyły Wisłę pod Brokiem i Nurem i ruszyły na Warszawę. Drogę zagroziły im oddziały polskie, skutkiem czego doszło do bitew pod Stoczkim, Dobrem i Białotęką. Decydująca okazała się bitwa w Olszynie Grochowskiej, stoczona 25 lutego — Rosjanie wskutek ciężkich strat wycofali się spod Warszawy.

W końcu marca ruszyło polskie kontrnatarcie. Prowadził je gen. Jan Skrzynecki według planu strategicznego opracowanego przez gen. Ignacego Prądzyńskiego. Początkowo w wyniku polskich zwycięstw, odniesionych pod Wawrem, Dębem Wielkim i Iganiami Rosjanie zostali wyparci z terenów położonych między Wisłą i Bugiem, jednak klęska poniesiona pod Ostrołęką 25 maja przesądziła losy powstania. Rozbite wojsko gen. Skrzyneckiego cofnęło się w rejon Modlina i Warszawy, a ich śladem ruszyła główna armia rosyjska pod wodzą feldmarszałka Paskiewicza. 7 września po dwudniowym szturmie miasto skapitulowało, a do 9 września całe Mazowsze na południe od Wisły i Bugu znalazło się w rękach rosyjskich.

Wciąż polskie pozostawało Mazowsze płockie, gdzie ewakuowało się wojsko pod dowództwem generała Michała Rybińskiego oraz rząd i sejm, które przez pewien czas obradowały w Zakroczymiu. Ostatnią siedzibą władz powstańczych był Płock, skąd cywile ewakuowali się w stronę granicy pruskiej 25 września, a wojsko w trzy dni później. Ostatnia reduta powstańcza — Modlin — skapitulowała 8 października 1831 roku.

W części wystawy poświęconej powstaniu znalazło się wiele cennych pod względem historycznym i artystycznym eksponatów. Należały do nich przedstawione w dużym wyborze litografie z paryskiego zakładu litograficznego Fr. de Villain, a zamieszczone w albumie J. Straszewicza pt. *Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 novembre 1830...*, wydane-go w Paryżu w latach 1832–1837. Są to wizerunki uczestników wydarzeń 1830–1831: działaczy politycznych, dowódców wojskowych i ich podkomendnych: zarówno żołnierzy zawodowych, jak i ochotników, których w dniach powstania nie brakowało. Nie zabrakło też i portretów malarskich, wśród których wyróżniał się portret gen. Ignacego Prądzyńskiego ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego. Z kolekcji tego muzeum pochodziły też liczne graficzne i malarskie przedstawienia scen batalistycznych. Do szczególnie cennych należałoby zaliczyć liczne pamiątki historyczne, jak biżuteria żałobna ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, czy przedmioty przechowywane w polskich domach w charakterze relikwii patriotycznych, jak gałązki z Olszynki Grochowskiej czy elementy munduru powstańczego ze zbiorów Muzeum Mazowieckiego.

V. Manifestacje patriotyczne lat 1861–1862

Upadek powstania listopadowego nie przekreślił dalszej działalności konspiracyjnej na Mazowszu, gdzie w latach trzydziestych, czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku zawiązywały się tajne organizacje o charakterze niepodległościowym, a nawet działała zbrojna partyzantka. Ruch konspiracyjny nasilił się zwłaszcza pod koniec lat pięćdziesiątych w związku z klęską Rosji w wojnie krymskiej. Ośrodkiem ruchu była Warszawa, gdzie wśród inteligencji i młodzieży studenckiej zawiązały się kółka spiskowe. Wyrazem ożywienia poczucia narodowego w społeczeństwie stały się wówczas uliczne manifestacje oraz masowy udział w nabożeństwach o charakterze patriotycznym. 27 lutego 1861 roku władze skierowały przeciw manifestantom wojsko. Tego dnia na Placu Zamkowym padło pięciu zabitych uczestników, a 8 kwietnia — przeszło 100 osób.

W celu zapobieżenia dalszym demonstracjom władze ogłosiły 14 października stan wojenny, a gdy następnego dnia w kościołach warszawskich znów zebrały się tłumy na nabożeństwach, wojsko wtargnęło do kościołów i aresztowało kilka tysięcy osób. Władze polskiego kościoła katolickiego zarządziły w ramach protestu zamknięcie sprofanowanych świątyń, a na znak solidarności dołączyły do nich także warszawskie zbory ewangelickie i synagogi.

W atmosferze ogólnego wrzenia organizacje konspiracyjne powzięły decyzję o wywołaniu powstania. Przystąpiono do organizacji władz powstańczych w terenie. Podstawową jednostką były komitety wojewódzkie z naczelnikami wojskowymi i komisarzami cywilnymi na czele. Naczelnikom wojewódzkim mieli podlegać naczelnicy powiatowi i miejscy. Wybuch powstania przyspieszyła tzw. branka, czyli pobór do wojska rosyjskiego w nocy z dnia 14 na 15 stycznia młodych warszawiaków jako elementu zbuntowanego i niepewnego politycznie.

W tej części wystawy szczególnie interesujące były fotografie, czyli XIX-wieczna nowinka techniczna, wykorzystywane masowo w tych latach w charakterze oręża propagandy antyrosyjskiej. W dużych nakładach rozprowadzano wizerunki ofiar manifestacji 27 lutego 1861 roku, wykonane przez Karola Beyera, czy portrety studentów warszawskich skazanych za udział w nabożeństwie za Tadeusza Kościuszkę na wieloletnią służbę w wojsku rosyjskim.

Nie zabrakło i unikalnych rysunków, jak np. portret przywódcy warszawskiej inteligencji Edwarda Jurgensa, czy narysowany jego ręką widok celi w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, gdzie był więziony. Na szczególną uwagę zasługiwały przykłady popularnych wówczas krzyżyków, medalików, plaketek i biżuterii żałobnej upamiętniającej manifestację patriotyczne i ich ofiary, z użyciem stałego zestawu symboli, jak kotwica, serce, korona cierniowa, palmy, złamane krzyże itp. ze zbiorów Muzeum Niepodległości.

VI. Powstanie styczniowe 1863–1864

Większość młodych warszawiaków zagrożonych poborem do wojska zdołała ujść wcześniej z miasta, udając się do Puszczy Kampinoskiej i do lasów serockich, gdzie formowały się pierwsze oddziały powstańcze. Spodziejając się branki, także na prowincji wyznaczono termin wybuchu powstania. W nocy z 22 na 23 stycznia lokalni przywódcy mieli zaatakować miejscowe garnizony rosyjskie. Ważnym celem strategicznym był Płock, gdzie miał ujawnić się powstańczy Rząd Narodowy.

Atak na Płock, podobnie jak na Płońsk, nie powiódł się, a innych garnizonów nawet nie zaatakowano. Oddziały powstańcze ukryły się więc w lasach, a powstanie przybrało charakter toczony ze zmiennym szczęściem wojny partyzanckiej. Oparciem dla powstańców była ludność miejscowa, a zwłaszcza dwory szlacheckie, które dostarczały koni i broni, dawały zaopatrzenie i przechowywały rannych. Do legendy przeszły mieszkanki dworów, wyszywające sztandary powstańcze i przenoszące meldunki.

Jesienią 1863 roku walka na Mazowszu osłabła, a od grudnia powstanie chyliło się ku upadkowi. Ostatnie potyczki stoczono w maju 1864 roku pod Szczuczynem i Wyszkowem. Konsekwencją klęski powstania były represje, jakie dotknęły jego uczestników i sympatyków: wyroki śmierci, katorga, konfiskaty majątków. W skali kraju zlikwidowano odrębność Królestwa Polskiego, a jego instytucje, kulturę i oświatę poddano bezwzględnej rusyfikacji.

Obiekty, które znalazły się w tej części wystawy, to portrety fotograficzne uczestników tamtych wydarzeń, w tym wybitnych przywódców cywilnych i wojskowych z terenu Mazowsza. Przy czym obok fotografii przedstawiających owianych legendą członków Rządu Narodowego z Romualdem Trauguttem na czele, straconych na stokach Cytadeli w sierpniu 1864 roku, czy równie legendarnych dowódców, jak Zygmunt Padlewski czy Antoni Jeziorański, znalazły też swe miejsce wizerunki mało znanych działaczy prowincjonalnych z Płocka i okolic. Oprawa artystyczna tej części ekspozycji to graficzne i malarskie przedstawienia scen z powstania, m.in. pędzla Maksymiliana Gierymskiego i Jacka Malczewskiego ze zbiorów Muzeum Niepodległości. Cenne i wzruszające eksponaty to pamiątki po uczestnikach tamtych wydarzeń, jak przedmioty pozostawione w celi przez wyprowadzonego na egzekucję Józefa Toczyskiego czy proteza umożliwiającą pracę artysty malarza Ludomira Benedyktowicza, który w powstaniu stracił obie dłonie. Znalazła się tu także piękna kolekcja biżuterii żałobnej ze zbiorów Muzeum Niepodległości. Nie zabrakło też przykładów uzbrojenia, jakiego używano w powstaniu — m.in. strzelba myśliwska, w jakie zaopatrywano powstańców w dworach szlacheckich.

VII. Rewolucja 1904–1908

Wybuch wojny rosyjsko-japońskiej na początku 1904 roku zradyzalizował nastroje i ożywił nadzieje na ustępstwa władz zaborczych w dziedzinie życia politycznego i kulturalnego kraju. Partie polityczne działające na terenie zaboru rosyjskiego przystąpiły do tworzenia struktur bojowych, które w latach następnych dokonywały zbrojnych akcji terrorystycznych, dywersyjnych i wywłaszczeniowych, skierowanych przeciwko carskiemu aparatowi władzy w Królestwie Polskim. Największe znaczenie miały organizacje bojowe PPS, których dziełem w latach 1904–1908 było około 84% wszystkich akcji zbrojnych przeprowadzonych na terenie Królestwa. Pierwsze koła bojowe PPS powstały w Warszawie wiosną 1904 roku, a ich chrzest bojowy odbył się 13 listopada podczas ochrony manifestacji, jaką zorganizowano na Placu Grzybowskim w Warszawie przeciwko poborowi polskiego rekruta na front wschodni. Akcje OB PPS miały na celu osłabienie carskiego aparatu władzy i przygotowanie kadr wojskowych dla przyszłej walki z zaborcą.

Innym nurtem działań o charakterze narodowym i niepodległościowym była konspiracja zorganizowana przez działaczy związanych zarówno z Ligą Narodową, jak i organizacjami o charakterze postępowym i liberalnym, a zmierzająca do spolszczenia życia społecznego i kulturalnego kraju, zwłaszcza szkół i uczelni. Wyrazem tych dążeń były starania o wprowadzenie języka polskiego do instytucji społecznych i gospodarczych, m.in. urzędów gminnych. Spektakularną akcją był rozpoczęty 28 stycznia 1905 roku strajk szkół i uczelni warszawskich, a następnie bojkot szkolnictwa rosyjskiego w całym zaborze rosyjskim. Liderem w tej walce była inteligencja warszawska, w tym środowiska nauczycieli i działaczy oświatowych. Ich walka przyniosła sukces połowiczny: zezwolono na spolszczenie jedynie prywatnych instytucji w Królestwie Polskim, w tym również — choć w ograniczonym zakresie — szkół średnich i początkowych.

Te skromne sukcesy, jakie stały się udziałem społeczeństwa polskiego w zaborze rosyjskim, nie byłyby zapewne możliwe, gdyby nie kilkuletnia walka klasy robotniczej o poprawę warunków życia i pracy w całym Imperium. Wraz z wyciszeniem wrzenia rewolucyjnego w całym kraju nastąpił też kres gotowości władz do czynienia ustępstw.

Ekspozyty w tej części wystawy ilustrowały podstawowe nurty walki społeczeństwa Królestwa Polskiego w latach 1904–1908. Kopie popularnych płócien Stanisława Lentza prezentowały główną siłę wydarzeń tamtych lat: proletariat polski i jego walkę o lepsze warunki pracy i płac. Reprodukcje rysunków Antoniego Kamińskiego, to artystyczne widzenie akcji zbrojnych, które były w tamtych dniach codziennością miast i miasteczek mazowieckich. Znalazły się też pamiątki walki o szkołę polską, m.in. fotografie zbiorowe uczniów i uczennic zastrzelonych w tej walce prywatnych szkół warszawskich. Uzupełnienie przekazów ikonograficznych stanowiły przykłady używanej przez organizacje bojowe krótkiej broni palnej, m.in. słynny pistolet Browning — wyposażenie OB PPS ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego.

VIII. Rok 1920

Od lutego 1919 roku toczyła się wojna między odrodzonym państwem polskim a Rosją Sowiecką o ustalenie wschodnich granic II Rzeczypospolitej. Początkowo działania wojenne przebiegały na terenach dawnych polskich kresów wschodnich, a ich kulminację stanowiła wyprawa na Ukrainę i zdobycie Kijowa. Był to kres sukcesów polskich na tym etapie wojny,

jako że w maju 1920 roku Armia Czerwona przeszła do kontrofensywy. Na przełomie lipca i sierpnia wojska Frontu Zachodniego, dowodzone przez gen. Michaiła Tuchaczewskiego przełamały polską obronę na linii Bugu i Narwi i ruszyły przez ziemie mazowieckie na Warszawę. W połowie sierpnia na przedpolach Warszawy i Modlina wywiązała się bitwa, która swym zasięgiem objęła teren między Włodawą na południu a Działdowem na północy i zadecydowała o losach wojny, Polski i Europy. Najcięższe boje toczyły się pod Radzyminem, pod Modlinem i nad Wkrą. Natarcie Armii Czerwonej zostało powstrzymane i wkrótce nastąpiło kontruderzenie wojsk polskich znad Wieprza na Mińsk Mazowiecki i Podlasie, które doprowadziło do pogromu i odwrotu wojsk Tuchaczewskiego.

Postawa społeczeństwa Polski centralnej wobec przedłużającej się wojny na dalekich rubieżach wschodnich była początkowo niechętna. Jednak wobec realnego zagrożenia zdobytej niedawno niepodległości nastąpiła pełna konsolidacja wszystkich środowisk zawodowych i społecznych, gotowych do największych ofiar na rzecz obrony państwa. 7 lipca przy Ministerstwie Spraw Wojskowych powstał Inspektorat Armii Ochotniczej z gen. Józefem Hallerem na czele, a w dzień później przedstawiciele ponad dwustu organizacji społecznych z całego kraju zebrani w Warszawie powołali Obywatelski Komitet Wykonawczy Obrony Państwa z zadaniem wsparcia akcji zaciągu ochotniczego i koordynowania pomocy społecznej dla polskiego wojska. Wkrótce zaczęły spontanicznie powstawać powiatowe, miejskie i gminne Obywatelskie Komitety Obrony Państwa. Na terenie Mazowsza działały w Płocku, Pułtusku, Ciechanowie, Mławie, Sierpcu, Przasnyszu, Ostrołęce, Ostrowi i Łomży. Z ich inicjatywy powstawały biura werbunkowe, komitety zbierały także fundusze na wyposażenie sformowanych oddziałów. Na Mazowszu Płockim uaktywnił się też działający już od dawna Związek Obrony Ojczyzny.

Do punktów werbunkowych zgłaszali się głównie pracownicy państwowi, samorządowi i prywatni. Masowo zaciągała się młodzież studencka i gimnazjalna. Ludność cywilna przynosiła, co kto miał: pieniądze, kosztowności, a nawet skromne naczynia codziennego użytku. W obliczu zagrożenia broniła swego miasta kopiając szańce i walcząc u boku regularnego wojska. Istotny wkład do obrony państwa wniosło mazowieckie ziemiaństwo, wspomagając armię finansowo, a także posyłając do wojska swoich synów — głównie do pułków kawaleryjskich.

Skromny zestaw obiektów ilustrujących na wystawie wydarzenia roku 1920 to głównie znakomite pod względem artystycznym plakaty propagandowe — własność Muzeum Niepodległości — nawołujące do wstępowania do wojska, m.in. słynny plakat z wizerunkiem generała Hallera i napisem: „Wstąp do wojska, broń Ojczyzny!”. Na ekspozycji znalazły się też egzemplarze broni siecznej i palnej, a także fragmenty umundurowania polskich żołnierzy z pierwszych lat Polski Odrodzonej.

Wystawa towarzyszyła sesji popularnonaukowej pod tym samym tytułem, zorganizowanej przez Muzeum Niepodległości, Mazowieckie Towarzystwo Kultury oraz Wyższą Szkołę Humanistyczną w Pułtusku. Jej uzupełnieniem i pomocą przy zwiedzaniu był ilustrowany katalog. Sponsorem wystawy i katalogu był Samorząd Województwa Mazowieckiego.

Fragmety wystawy „Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920”

Fragmenty wystawy „Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920”

WARSZAWA I MAZOWSZE

W WALCE
O NIEPODLEGŁOŚĆ KRAJU
W LATACH 1794-1920

Okładka książki wydanej w 2001 r. przy udziale Muzeum Niepodległości